

عکاسی زیارتی از قدیم تا دوران معاصر

علی عرب زاده کفاش^۱، دکتر عطیه نتاج مجد^۲

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد موسسه غیر انتفاعی طبری بابل

^۲ عضو هیات علمی موسسه آموزش عالی طبری بابل (نویسنده مسئول)

چکیده

طبعاً تعریف هنر از زبان آدمی بسیار نارسا تر است از آفرینش آن، ولی همین نارسا هم تاکنون ناگفته و کم گفته مانده است. از این رو لازم بوده و هست که در این راستا هرچند ساده و مقدماتی، سخن گفته شود. اما به علت گستردگی حوزه ای متأثر از هنر و عوامل تأثیرگذار آن، نمی توان فرمول خاصی برای مواجهه با مقوله ها و پژوهش های هنری تعریف کرد. اما حرکت در جهت نیل به چهارچوب های مشخص و واضح برای هنر می تواند اولین قدم باشد. لذا مقاله پیش رو سعی در بررسی تاریخ عکاسی زیارتی در حرم مطهر رضوی مشهد دارد، نقاط ضعف و قوت را مورد بررسی قرار داده و جهت رفع نواقص آن نکاتی را مطرح می نماید تا به خواست خداوند متعال بتوان سهمی در ارتقای هنر عکاسی از بزرگترین مکان مذهبی ایرانیان داشت.

واژه های کلیدی: عکاسی، زیارت، حرم رضوی، مشهد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

از سال ۱۸۳۹، عکاسی، ابزاری حیاتی برای ارتباط و بیان بوده است. رشد این همکار هنرهای تجسمی، به خصوص در زمینه پرتره موضوع اصلی این پژوهش را تشکیل می دهد. عکاسی در عین حال یک علم است و از سوی دیگر یک هنر، و هر دو جنبه به طور غیرقابل مجزایی در سرتاسر صعود حیرت انگیز آن در هم تنیده شده اند.

«عکاسی یا فرتورنگاری یا فتوگرافی در لغت به معنای روش عکاسی و عکسبرداری است و همچنین به عمل و شغل عکاس نیز گفته می شود» (جاکوبسون، ۱۳۶۸: ۴۳). این هنر در اکثر زبان‌های جهان فتوگرافی خوانده می شود که ترکیبی از دو کلمه یونانی فتو به معنی نور و گرافی به معنی ثبت یا نگارش است (جهانپور، ۱۳۸۳). بنابراین، «فتوگرافی به معنای نقش کردن با نور است» (دانایی، ۱۳۸۴: ۷۶).

عکاسی دارای سه جنبه علمی، صنعتی و هنری است؛ «به عنوان یک پدیده علمی متولد شد، به شکل یک صنعت گسترش یافت و به عنوان هنر تثبیت شد» (صفاکار، ۱۳۸۰: ۱۴۲).

بیان مسئله

«پرتره در واقع به نقاشی یا عکس یا تصویری از صورت یک شخص گفته می شود که به وسیله این تصویر قصد دارند ماهیت یا شخصیت شخص را نمایش دهند» (لنگفورد و اکتیمیا، ۱۳۹۱: ۲۷۱).

پرتره در لغت به معنی تصویر، نقاشی، مجسمه، پیکره و ... است و در شکل اختصاصی آن به مجسمه صورت یا تصویر صورت اطلاق می گردد. عکاسی پرتره، شاخه ای از عکاسی است که در آن از چهره انسان عکسبرداری می شود.

عکاسی پرتره یک چالش مداوم است و نیاز به خلاقیت عکاسان دارد تا به پرتره های زیبایی برسند. در واقع عکس پرتره یک عکس فوری محسوب نمیشود بلکه یک عکس ترکیبی از فردی است که آرام و ساکت در جایی قرار گرفته و مستقیم به عکاس نگاه می کند (فخرالدینی، ۱۳۸۳).

از انواع عکاسی پرتره می توان به پرتره پرسنلی، پرتره هنری، و پرتره زیارتی نام برد که پرتره های زیارتی در زیر گروه عکاسی توریستی قرار دارد و یکی از مردمی ترین انواع عکاسی است که در شهر های زیارتی پا گرفته است.

«از ویژگی های آن می توان به عدم ایجاد آرشو و انتشار آن به دورترین نقاط داخل و خارج از کشور توسط مشتریان اشاره کرد» (ترابی، ۱۳۸۵: ۴).

این نوع از عکاسی از ابتدا حول محور حرم مطهر رضوی شکل گرفته است و همچنان ادامه حیات می دهد از پیشگامان این کار می توان به ابراهیم ذهبی اشاره کرد. در این عکاسی پس زمینه نقش بسیار مهمی ایفا می کند عکاسان در ابتدا با قرار دادن

زائر در مقابل مجموعه حرم رضوی از آنان عکس می گرفتند سپس به دلیل محدودیت های کار در فضای باز وبا الهام از پرده های پس زمینه مصنوعی زائران جلوی پرده های نقاشی شده حرم و بارگاه می ایستادن و عکس پرتره از آنان گرفته می شد و به تدریج ابزار دیگری نیز از جمله لباس و سربند عربی به صحنه اضافه گردید (ترابی، ۱۳۸۳).

«از مهم ترین ویژگی این نوع عکاسی نداشتن آرشیو است و علت آن مشتری زائر است که برای چاپ مجدد مراجعه نمی کنند و دلیلی برای ایجاد آرشیو نمی ماند» (هاشمی، ۱۳۶۸: ۴۸).

نتیجتاً آنکه عکاسی زیارتی در سالهای اخیر به دلایلی که در ذیل خواهد آمد متأسفانه سیر نزولی داشته است و نیازمند توجه بیشتر می باشد و هدف محقق در این تحقیق آن است که خواننده را با این شاخه آشنا سازد تا بتواند ضمن ایجاد بستر برای احیای هر چه بیشتر این شاخه، توصیه هایی نیز جهت بهبود آن داشته باشد.

از جمله دلایل عبارتند از:

_ سرعت بالای کار و ارائه ی تصاویر

_ پایین بودن اطلاعات عکاسان این بخش از عکاسی

_ حضور عکاسان فصلی

_ عدم کنترل کیفیت کار توسط نهاد های مرتبط به دلیل

_ تعداد بسیار بالای پرتره های گرفته شده در مدت کم را می توان نام برد.

اهداف تحقیق:

مهم ترین هدف پژوهش پیش رو:

- تعیین جایگاه پرتره زیارتی در این شاخه از عکاسی

- بررسی سیر تحول عکاسی زیارتی در حرم مطهر رضوی و اطراف آن و شناخت ویژگی های این شاخه از عکاسی

بدنه تحقیق:

حدود بیست سال پس از اختراع عکاسی و شایع شدن عکس در تهران هنوز در بسیاری از نقاط ایران با این صنعت آشنا نشده بودند. چنانچه در سفر ۱۲۸۳ هـ. ق ناصرالدین شاه به مشهد، حاج ملاهادی سبزواری از دیدن تصویر خود متعجب می شود. پیش از این تاریخ به گواهی چند منبع مختلف در این منطقه عکس هایی برداشته شده که به احتمال قوی به شیوه داگروتیپ بوده است.

در سفرنامه خانیکف جغرافی دان و سیاح روسی که در سال ۱۲۷۴ هجری قمری به همراه دو نقشه بردار به این منطقه آمده، نقاشی هایی موجود است که آدوبار نقاش فرانسوی از روی عکس های آلبوم خانیکف کشیده است. (سفرنامه خانیکف که یکی از سفرنامه های معتبر دوره قاجار است. چندی پیش توسط دو تن از مترجمین در مشهد ترجمه و منتشر شده است. ابوالقاسم بیگناه یکی از مترجمین این کتاب که نسخه اصلی را در فرانسه دیده به وجود نقاشی ها در کتاب اصلی اذعان دارد).

ایرج افشار نیز در کتاب گنجینه عکس های ایران به کپی برداری آدوبار از روی عکسهای خانیکف اشاره می کند.

«در حال حاضر قدیمی ترین عکس های مربوط به مشهد که در دست است، مربوط به آلبوم ۳۰۴ کاخ موزه گلستان است که در سال ۱۲۷۰ یا ۱۲۷۵ هـ. ق توسط جیانوزی، افسر ایتالیایی که در خدمت دولت ایران بود. عکسبرداری و به شاه تقدیم شده است» (ترابی ، ۱۳۸۳: ۳۵-۳۳).

قدیمی ترین عکاسان در مشهد

ایرج افشار، در کتاب گنجینه عکس های ایران در صفحه ۶۰-۵۹ در ذیل بخش عکاسان دیگر دو تیتیر با عنوان های :

« ... میرزا فرج الله عباداف، مشهد مقدس ۱۳۱۹ قمری

میرزا عکاس باشی آستان قدس ۱۳۲۰ قمری ...» آورده است.

اگر مقصود افشار از این دو تاریخ، تاریخ تولد آنها نباشد. (که نیست) پس برای اولین بار در این سال ها در مشهد عکاس خانه وجود داشته است.

از میرزا عکاس باشی آستان قدس حتی در آستان قدس هم تصویری به دست نیامد. اما از میرزا فرج الله عکاس، چند عکس در خانواده های قدیمی مشهد دیده شده در عکس های آرشیو آستان قدس نیز عکسی با تاریخ ۱۳۲۳ هجری قمری وجود دارد. «در این عکس. عکاس از مونتاژ دو تصویر که در آن سال ها باب شده بود استفاده کرده است» (صافی، ۱۳۶۹: ۷۶)

مجلس جشن بهره برداری از آب قنات

عکسی از میرزا فرج الله، ۱۳۲۳ قمری

عکاسی امید

بعد از انقلاب کبیر ۱۹۱۷ میلادی روسیه رضا همتیان که در عشق آباد قنادی می کرد و نزد پدر عکاسی را نیز آموخته بود، به ایران می آید و در مشهد عکاس خانه امید را در کوچه چهارباغ تأسیس می کند.

بعدها محل آتلیه به چهارراه نادری منتقل می شود. (عکاسی امید اکنون در همین محل وجود دارد که شاگردان آن مرحوم آن را اجاره کرده اند).

«رضا همتیان تا سال ۱۳۶۶ که حیات داشت، به کارش ادامه داد. او در زمینه کپی و پوزتیو کردن عکس ید طولایی داشت. (پسر ایشان) غلامحسین همتیان تعداد نگاتیوهای پدر را ۴۰ تا ۵۰ هزار عدد تخمین می زند که از این تعداد اندکی بیش باقی نمانده است» (ترابی، ۱۳۸۳: ۵۵).

قطع این نگاتیوهای شیشه ای از حدود ۲۵ * ۲۰ تا ۴ * ۶ است و اکثراً آسیب دیده اند. شیشه های کوچکتر را برای گرفتن عکس های پرسنلی و شیشه های بزرگتر را برای تصاویر دسته جمعی به کار برده است.

عکاسی نصرت

آقای محمد نصرت، متولد ۱۲۸۳ شمسی از عکاسان قدیمی مشهد است و حدود هفتاد سال در مشهد عکس می گرفته است. حیطه ی کار او بیشتر آن بخشی است که به آن عکاسی حرفه ای می گویند. یعنی کار در آتلیه و گرفتن عکس های پرسنلی . بسیاری از مشهدهای ها عکس هایشان را توسط او گرفته اند و عروسی ها و جوانیشان را توسط دوربین او ثبت کرده اند. محمد نصرت از ۲۰ سالگی شروع به کار عکاسی می کند.

عکاسی را نزد پدرش که معمار و عکاس بوده، می آموزد. هنوز دوربین قانونی بدنه چوبی اش موجود است که با فلاش چتری عکس می گرفته اند

نگاتیوهای قدیمی و دخترش را حدود ۳۰ سال پیش در خرابی عکاس خانه اش از دست داده است .

عکاسی بانو نصرت نام عکاس خانه ی محمد نصرت است و سال هاست که از خانم ها در این عکاسی توسط عکاس خانم عکس می گیرند. در حال حاضر همسر آقای نصرت این کار را انجام می دهد(صافی، ۱۳۶۹)

عکاسی آیریا

علی آیریا متولد ۱۲۹۳ شمسی در یزد بود و از سال ۱۳۰۷ شمسی به کار عکاسی پرداخت. پس از اتمام سال سوم دبیرستان، در عکاسی ادیسون شروع به کار کرد. در سال های ۱۳۱۲ ش و ۱۳۱۳ ش به اتفاق حسن پیمان عکاسی پیمان را باز کرد و در سال ۱۳۲۰ عکاسی آیریا را دایر نمود.

عکاسی را از طریق کتاب پاپاریان و مجلات خارجی عکس و تجربه اندوزی در این زمینه آموخته بود. آیریا مسلط به زبان های انگلیسی و فرانسه بود. واحد سمعی بصری دانشگاه فردوسی و فیلم تک آستان قدس را بنا نهاد. از همه ی آثار عتیقه موزه ی آستان قدس عکس گرفت از جمله کتاب الدروس، که کتابی منحصر به فرد است و از کاشی کاری های عهد سلطان سنجر و ضریح آن زمان نیز، عکس گرفت که مجبور بوده است برای کاشی کاری ها تنها از یک شمع برای نوردهی استفاده کند و ناچار زمان عکسبرداری طولانی و حدود ۴۰۰ شماره بوده است. اولین کسی که در مشهد با نورپردازی در آتلیه عکس گرفت. او بود. وی میکروفیلم های کتاب های کتاب خانه ملک در تهران را تهیه کرد. اولین عکس رنگی را در دهه ی سی با آموزشی که در تهران نزد آقای افتخار وانوشفر گرفته بود، در مشهد چاپ کرد. آیریا در دوران طولانی عکاسی خود از دوربین های آپلانات، آناستیگمات (بدون شاتر) و آناستیگمات با شاتر (۴/۵ و ۳/۵ و ۱) و زایس و لایکا استفاده کرده است. «امروزه تنها دوربین زایس او موجود است و حدود صد هزار نگاتیو گرفته است که بخشی از عکس هایش در مجلات آستان قدس چاپ شده است» (صافی، ۱۳۶۳: ۶۶)

عکاسی زیارتی معاصر

زیارت سفری است که در اکثر ادیان دیده می شود و نباید با هیچ سفر دیگری همسان تلقی شود. زیارت پدیده و کنشی اساساً دینی است که پیوند و پیمانی را تشکیل می دهد. جهان پایینی را به جهان برین، رهرو را به جماعت رهروان مؤمن و جسم زائر را به خود پیوند می دهد، خودی که از رهگذر زیارت باز زاده می شود، شفا می یابد و پالوده می گردد.

«برای زیارت سه چیز توأمان ضروری است: مکان مقدس، راه مقدس و هدف مقدس. این پدیده در میان بیشتر ادیانی که در

فراسوی مرزهای قومی خود گسترش یافته اند، دیده می شود» (حکیم الممالک، ۱۳۱۰: ۶۷)

حداقل پنجاه سالی است که عکاسی حرم بارگاهی (زیارتی) در مشهد، آرام و بی صدا کار خود را انجام می دهد. بی ادعا، میان عامه فخر می آفریند.

تقریباً تمامی حدود ۲۰۰ عکاس خانه حرم بارگاهی در محدوده فلکه حضرت تا میدان طبرسی و چهارراه شهدا و میدان بیت المقدس تا قبل از چهارراه کلانتری قرار دارد. بیشترین تراکم حد فاصل فلکه حضرت تا میدان طبرسی و فلکه حضرت تا میدان

بیت المقدس است. در سایر نقاط شهر به هیچ عنوان از این عکاس خانه ها وجود ندارد. زیرگروه کوچکی، از این عکاسی ها در مکان های تفریحی و امامزاده های اطراف مشهد ایجاد شده که بیشتر آنان از شاگردان پیران عکاسی های حرم بارگاهی هستند.

خواجه ربیع، خواجه مراد، مقبره نادر و فردوسی از مکان هایی است که در نور طبیعی نوعی از این عکس ها را می گیرند. در مقبره نادر، کلاهخود و سپر و زره هم به عنوان پوشش استفاده می شود.

عید نوروز و تابستان که زمان بیشترین هجوم زوار به مشهد است. بیشترین مشتری را برای این عکاس خانه ها فراهم می کند. به گفته این عکاسان در فصل کار از صبح زود تا آخر شب مدام مشغول جوابگویی به مشتری ها هستند. البته اکثر آنها بعدازظهرها و شب ها برای گرفتن عکس مراجعه می کنند، چرا که صبحها صرف بازار رفتن و زیارت می شود.

بعضی از عکاسان از وضع کار چندان رضایتی ندارند. گرانی فیلم و کاغذ و مشکلات اقتصادی مردم و زیاد بودن تعداد عکاسان این بخش و گوشی های دیجیتال دلایل عدم رضایت آن هاست.

از تغییراتی که در این بخش از عکاسی پیش آمده و شاید تا چند سال دیگر اثری از آن نماند. یکی شیوه گرفتن عکس است که معمولا دیگر از پرده های قدیمی استفاده نمی شود و دیگر عدم تمایل جوان ها به گرفتن این گونه عکس هاست.

نتیجه گیری

در این پژوهش که به مطالعه عکاسی پرتره به ویژه پرتره های زیارتی و تاریخی عکاسی زیارتی درخراسان پرداخته شد سعی بر آن شد که ابتدا تعریفی از عکاسی پرتره ارائه شود و دانستیم که یکی از گرایش های اصلی و شاخه ی مهم و پرترفدار هنر عکاسی است.

مهارت در عکاسی پرتره که برگرفته از دانش و خلاقیت هنری است، می تواند در بازنمایی و نشان دادن شخصیت درونی افراد مؤثر باشد.

عکاسی هدف از چهره و ثبت دقیق اجزای چهره و شباهت عین به عین فرد نمی تواند شخصیت و درونیات وی را نشان دهد. عکس های پرتره درعین اینکه یک تصویر ظاهری و بازنمایی از چهره است بر خصوصیات و جنبه های فردی، فرهنگی، اجتماعی و روانشناختی افراد نیز دلالت می کند.

اغلب عکس های پرتره بیشتر جنبه اجتماعی دارند و در فضاهای خارج از استودیو عکاسی می شوند که از جمله آن ها می توان به پرتره های زیارتی اشاره کرد.

که در محیط حرم و بارگاه گفته می‌شوند که در آن همان طور که اشاره شد مهم‌ترین مسأله و محور اصلی پس زمینه است و از تغییراتی که در این بخش به وجود آمده و شاید تا چند سال دیگر اثری از آن نماند، یکی شیوه گرفتن عکس است و دیگر عدم تمایل جوانان به گرفتن این گونه عکس هاست. و حتی منکرات مدتی است استفاده از لباس عربی و درویشی را ممنوع کرده است و همین امر نیز از شوق گرفتن این گونه عکسها برای جوانان کاسته.

و در آخر باید خاطر نشان کرد: عکس زیارتی، تلفیقی است از پس زمینه‌های مذهبی به اضافه پرده‌های سنتی قهوه‌خانه‌ها، یعنی دیدگاهی مأنوس و مألوف یا پرده‌های سنتی قهوه‌خانه‌ها که خود را با دکورهای جدید (پرده‌های روسی که از عشق آباد، وارد شد) وفق می‌دهد و پدیده‌های تو خلق می‌کند که ریشه‌هایی کهن دارد. در مراسم تعزیه و شبیه‌خوانی نیز این همانی و همانندنگاری ظریفی برای شرکت در روایت انجام می‌شود. حال این پیشینه حضور در مراسم تعزیه و شبیه‌خوانی به اضافه آشنایی با پرده‌های نقالان قهوه‌خانه‌ها به اضافه میل به جاودان کردن و همراه بردن آنچه همیشه در دسترس نیست، دست به دست هم می‌دهند و در ناخودآگاه شکلی تازه می‌آفرینند که در نهایت در شهری زیارتی چون مشهد، عکاسی زیارتی را به وجود می‌آورد.

توصیه‌هایی برای خلق پرتره‌های متفاوت:

عکاسان جوان می‌توانند ایده‌های جدید و افکارشان را با دانش ترکیب کنند و اثری خلاقانه بیافرینند. همیشه نقاط قوت دیگران را که حتماً برایشان زحمت زیادی کشیده‌اند، را مد نظر قرار دهند و از روش کارشان الهام گیرند. نورپردازی در عکاسی پرتره را بیاموزند. حرکت متداوم عکاس برای یافتن بهترین زاویه دید، از مهم‌ترین نکاتی است که یک عکس خوب پرتره رامی‌سازد. عکاسان زیارتی باید خود را با دانش روز عکاسی آشنا سازند و از متدهای جدید در کار خود بهره‌گیرند.

منابع:

- ترابی، نسرين ، ۱۳۸۳، عکاسخانه ایام، انتشارات کلهر
- جاکوبسون، سی.آی (۱۳۶۸)، ظهور (در عکاسی و سینما). ترجمه اکبر عالمی، تهران، سروش.
- جهانپور، جهانگیر (۱۳۸۳)، تکنیک رتوش در عکاسی، تهران، هنر پارینه
- حکیم الممالک، علینقی (۱۳۱۰)، روزنامه سفر خراسان، انتشارات ایران زمین تهران
- دانایی، رحیم (۱۳۸۴)، آموزش عکاسی، تهران، انتشارات ارسباران
- صافی، قاسم (۱۳۶۹)، عکسهای تاریخی ایران، انتشارات دانشگاه تهران
- صفاکار، علی (۱۳۸۰)، عکاسی و دوربینهای عکاسی، تهران، انتشارات ابجد
- فخرالدینی، فخرالدین، ۱۳۸۳، عکاسی پرتره، تهران
- لنگفورد و اتمیا، ۱۳۹۱، عکاسی پیشرفته، مترجم رضا نبوی، چاپ سوم، تهران، دانشگاه هنر
- هاشمی، ابراهیم، ۱۳۶۸، عکاسی ایران، تهران، نشر اسپرک

